

Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

(Պատմ. գիտ. թեկնածու)

003 (47.025)

Հ

ՄԱՐԿԱՎՈՐ Է 1981 թ.

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ՄՏԵՂԾՄԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՏԿԻԸ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

A $\frac{\pi}{12801}$

Խմբագիր՝ Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Տեխ. խմբ. Խ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Սրբագրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գրավելի վաղուր և - 1141, Պատվիր 263, տիրած 1000

Հանձնված և արտադրության 23 հուլիսի 1940 թ.

Ստորագրված և տպագրության 5 սեպտեմբերի 1940 թ.

Մանկ. Ինստիտուտի տպարան, Յերեվան, Մարքոսի փ. 17, 1940 թ.

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍԲ

Հայկական զրհրի ստեղծման պատմութեան մասին կարևոր աղբյուրներ են հանդիսանում Կորյունի «Մեսրոպի կյանքը», Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմութեան» աշխատութիւնները: Փարպեցին գրեթէ բառացի ոգտվում է Կորյունից և ինքն էլ նշում է, թէ ովքեր ուզում են ավելի լավ ծանոթանալ հայոց զրհրի հեղինակի գործունեութեան հետ, պետք է կարգան Կորյունի աշխատութիւնը: Այսպիսով, գրքի գլուխ հարցի մասին վերադառնալով, որի գինալ հեղինակներ հանդես են գալիս Կորյունը և Խորենացին, վերոնք, ինչպես պետք է յենթադրել, իրարից չեն ոգտվել: Հետագա շրջանի՝ 9—13-րդ դարերի պատմիչները միայն կրկնում են վերը նշված հեղինակներին:

Սակայն, վերջին է հավաստի աղբյուր, Կորյունը թէ Խորենացին: Մինչև այժմ յիշած գրեթէ բոլոր ուսումնասիրողներն առաջնութեանը տվել են Կորյունին, վերադառնալով Մեսրոպի հետ գործողի և նրա կենսագրութեանը զրոյի: Խորենացին դիտվել է վերադառնալով լրացուցիչ աղբյուր: Մենք հակառակն ենք կարծում: Հայկական զրհրի ստեղծման պատմութեան վերաբերյալ ավելի հավաստի յեն Խորենացու պատմութեան մեջ յիշած տեղեկութեանները:

Խորենացին, վերադառնալով Սահակ-Մեսրոպի կրտսեր աշակերտ, իր պատմութեանը գրել է 460—470-ական թվականներին, Սահակ Բագրատունու պատվերով և ծանոթ չի յիշել Կորյունի աշխատութեան հետ, վերը պետք է գրված լինի 440—450-ական թվականներին: Կորյունն աշխատել է իր ուսուցչի կյանքն ու գործունեութեանը վարքի ձևով տալ, վերի հետեանքով և նրա աշխատութեանը վերոշահավոր կորցրել է յուր պատմական արժեքը, այնինչ Խորենացին աշխատում է պատմական փաստերն ավելի

Հնչարիտ կերպով շարադրել: Նկատել ունենալով այս հանգամանք-
ները, մենք մեր սույն մենագրողԹյան մեջ հենդում ենք գլխա-
վորապես խորհնացու ալյախների վրա:

Մեր ներկա աշխատությունը, վոր կարգացվել և Պետհամալսարանի լեկտորիոմում 1939 թվի գեկտեմբերի 12-ին և Մանկավարժական Ինստիտուտի մալիսյան յերկրորդ գիտական սեթիայում, նպատակ ունի նշելու Մեսրոպի մանվան 1500-ամյակը, վորը լրացավ 1940 թ. սկզբներին:

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 4-րդ ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԵՐԻՆ ՅԵՎ 5-րդ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ

Հայաստանը գտնվելով Արեւելքի և Արեւմուտքի մեծ պետութիւնների՝ Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրութեան միջև, յերկար ժամանակ պատերազմի թատերաբեմ և հանդիսացել այդ յերկու հզոր պետութիւնների համար: Մեր թվագրութեան 63 թվին Հայաստանում ձեռնեցւում հայ Արշակունի պետութիւնը չէր կարող իր գոյութիւնը պահպանել անվերջ կրկնվող արշավանքների պայմաններում, արշավանքներ, վորոնք հարատե եյին և մշտական: Այդ արշավանքներին զուգընթացաբար տեղի եյին տնննում հայ նախարարների, իշխանների ներքին արյունալի կռիւները մեկը մյուսի և հաճախ՝ հայ Արշակունի թագավորների դեմ: Ներքին ու արտաքին կռիւների և պատերազմների հետեանքով հայկական թագավորութիւնը կործանվեց և 387 թվին, Տիգրանի դաշնագրութեամբ բաժանվեց Հռոմեական կայսրութեան և Սասանյան Պարսկաստանի միջև:

Հայաստանի արեւելյան մասը՝ $\frac{1}{5}$ -ը բաժին ընկավ Պարսկաստանին և կոչվեց Պարսկական կամ Արեւելյան Հայաստան: Իսկ $\frac{1}{5}$ -ը՝ Հայաստանի արեւմտյան գավառները Կարին կենտրոնով, բաժին ընկավ Հռոմին և կոչվեց Արեւմտյան Հայաստան: Հռոմեական կայսրութեան 395 թվի բաժանումից և Բյուզանդական կայսրութեան կազմակերպումից հետո, Արեւմտյան Հայաստանն անվանվեց նաև Բյուզանդական Հայաստան:

Հայաստանի 387 թվի բաժանումից հետո նրա յերկու մասերումն եւ ժամանակավորապէս պահպանվեց հայ Արշակունի թագավորութիւնը: Արշակ Գ-ն (377—386), վոր նախքան բաժանումն իշխում եր ամբողջ Հայաստանի վրա, բաժանումից դեռ առաջ, 386 թվին, անցավ Արեւմտյան Հայաստան և այնտեղ իշխեց: Արեւելյան Հայաստանից նա իր հետ տարեւ եր մեծ քանակ

կուլթյամբ աչքի ընկնող իշխաններն: Պարսկական բաժնի Հայաստանում, բաժանումից դեռ մի տարի առաջ, նույն 386 թվին, հայ նախարարների պահանջով թագավորում էր Սոսրով Գ-ն (386—391), վորը պարձյալ հայ Արշակունիների տոհմից էր:

Արշակ Գ-ի մահից հետո Հռոմեական կայսրությունն Արևմտյան Հայաստանում այլևս թագավոր չնշանակեց: Նա Հայաստանի այդ մասը վեր ածեց մի նահանգի և կցեց կայսրության՝ կառավարման իրավունքը հանձնելով կայսրության կողմից նշանակված կառավարիչներին¹⁾: Պարսկական Հայաստանում հայ Արշակունի թագավորության մնացորդներն ավելի յերկար պահեցին իրենց գոյությունը: Սասանյան արքունիքը հայ Արշակունի թագավորության յերկար պահպանմամբ յերկու նպատակ էր հետապնդում. նախ աշխատում էր վստահություն ստեղծել և Արշակ Գ-ի հետ Արևմտյան Հայաստան գնացած հայ նախարարներին վերադարձնել իրենց տեղերը՝ սպառնալով նրանց ռազմական ուժը, և յերկրորդ՝ զբաղնով նա ուղղում էր հայերի համակրանքը շահել և կտրել նրանց Արևմտյան ազգեցությունից, թեքել դեպի Պարսկաստան: Տիգրանի արքունիքն առաջին խնդրում հասավ իր նպատակին, իսկ յերկրորդում՝ վոչ:

Արշակի մահից հետո՝ Սոսրով Գ-ը ձգտում էր իր իշխանության տակ տանել Արևմտյան Հայաստանը: Այդ պատճառով նա ավելի յե սկսում սերաշահել և իր կողմը գրավել այդ մասի հայ նախարարներին: Իր նպատակներն իրագործելու համար Սոսրով Գ-ն Ասպուրակես կաթողիկոսի մահից հետո համաձայնում և կաթողիկոսական աթոռը նորից հանձնելու լուսավորիչի տոհմին, հանձին Սահակ Պարթևի, վորն ազդեցիկ հոգևորական էր յերկրում և կարող էր Սոսրովին մեծ ոժանդակություն ցույց տալ՝ Արևմտյան Հայաստանը հռոմեացիների դերիշխանությունից ազատելու գործում: Արևմտյան Հայաստանի հայ նախարարները Սոսրով Գ-ի մտադրությունը հաշվի առնելով Գաղավոն Կամսարականի գլխավորությամբ մի գրություն են ուղարկում նրան և հայտնում հետևյալը. — «Գաղավոն գորազլից և

¹⁾ Մովսես Սյունացի, «Պատմություն Հայոց», գրք Գ. գլ. ԽԶ, ԹԵՓ-ԼԵԱ 1913 թ.:

հունական բաժնի բոլոր հայկական նախարարներին, մեր տե-
րին, Այլարատի կողմի Սոսրով թագավորին վողջույն:

Դու, ինքզ Գիտես, տեր, մեր հովատարմությունը դեպի
մեր Արշակ թագավորի հիշատակը, վորը մինք անփոփոխ պա-
հեցինք մինչև նրա մահվան որը: Յեկ այժմ մենք մտածել ենք
ծառայել քեզ հույնական հովատարմությամբ, յեթե դաշինքով
կհաստատեն մեզ այս յերեք բանը. առաջին՝ չհիշել մեր հանցան-
քը... Յերկրորդ, վոր վերադարձնես մեզ մեր բոլոր կալվածնե-
րը, վորոնք պարսկական բաժնում են և գրավել եք արքունիք:
Յերրորդ՝ հնար գտնել մեզ կայսրից ազատելու, վոր չվրդովեն
մեր բնակիչ ժողովուրդը, վորոնց տիրում ենք այս բաժնում»:

«Ստորտեղառն Գաղառն և ամենայն նախարարք Հայոց
ժառինն Յունաց, տեսնն մերում Սոսրովու արքայի կողմանն
Այլարատայ խնդար:

Ինքնին, տէր, Գիտես զմտերմութիւն մեր առ յիշել թագա-
ւորին մերում Արշակայ, զոր մինչև ցօր վախճանին անշիջելի
պահեցար. և արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ միա-
մտութեամբ, եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք գերիսս վայ-
սորի: Առաջին, չյիշել, զյանցանս մեր... Երկրորդ, զի դարցու-
ցես ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր՝ որ ի մասինդ Պար-
սից, զոր հատէք յարքունիս: Երրորդ, հնարել թափել զմեզ ի
կայսերէ, զի մի վրդովեսցեն վրնակութիւնս մեր, որք ունեմք
իշխանութիւն յայսմ բաժնի»¹⁾:

Սոսրով Գ-ն ստանալով նախարարների թուղթը, պատաս-
խանում է նրանց. «Քաջարանց Սոսրով Հայոց թագավորից
Գաղառն զորապետին և մեր բոլոր նախարարներին շատ վող-
ջույն»:

Շատ ուրախ յեղեք, վորովհետեւ մենք եւ վողջ ենք և ուրա-
խացանք ձեր վողջույնի լուրն ստանալով և ձեր խնդրի համաձայն
ուղարկեցինք Ձեզ այս ուխտն ու պայմանը: Առաջին, չհիշել ձեր
հանցանքը... Յերկրորդ, վերադարձնել Ձեզ ձեր կալվածները, վոր
արքունիք ենք գրավել բացի նրանից, վոր վոմանց պարգևեցինք,
և թագավորների պարգևները հետ չեն առնվում առանց հան-

¹⁾ Մովսէս Խորենացի, «Պատմություն Հայոց», գիրք Գ, գլ ԽԸ, Թիֆ-
լիս 1913 թ.:

ցանքի, մանավանդ, վոր այն պարգևները մտան մեր հոր թագավորո-
ւնքի թագավոր անբժապուհի դիմանը: Այլ սրա փոխարեն՝ ձեր
կալվածքների պահապանութունն արքունի կալվածքներից կլուս-
նենք: Յերրորդ, կապատենք ձեր հունական կառավարչներից
կամ պատերազմով կայսրի հետ, կամ խաղաղությամբ»:

«Քաջ արանց խորով Հայոց արքայ, Ստրատիկոսի Գաղա-
ւունի և ամինայի նախարարաց մերոց ողջոյն»:

Շատ ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ եմք, և ուրախա-
ցաք ընդ լուր սղջոյնի ձերոյ, և առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձե-
րոյ զայս պոյման ուխտ: Առաջին, չյիշել զյանցանս ձեր...
Յերկրորդ, դարձուցանել ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ու-
նիմք յարքունիս, բայց ի յայնմանէ՝ զոր ունէք պարգևեցաք,
և ոչ շրջին պարգևք թագաւորաց առանց ֆառու, մանավանդ
զի ի դիւան հորն մերոյ տեառն Շապուհոյ արքայից արքային
հմուտ, այլ փոխանակ ընդ այսր և յարքունուտ ընումք և զձե-
րոյն պահապանութիւնս: Երրորդ, թափեմ զձեզ ի գործակալացն
Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, պէպետ խաղաղու-
թեամբ»¹⁾:

Մովսէս խորենացու այս տեղեկություններն ուշագրավ են
այն տեսակետից, վոր պարզաբանում են հողային կալվածային
հարաբերությունները Հայաստանում 4-րդ դարում: Այդ գրու-
թյունները, վոր բերում և խորենացին, հաստատում են, վոր
հողն Արշակունի վերջին թագավորների ժամանակ պատկանում
էր նախարարներին—ֆեոդալներին. հետեւեալ սխալվում են
այն ուսումնասիրողները, վորոնք կարծում են, թէ հողն այդ
շրջանում պետական և յեղել:

Խորովի այս գրությունից հետո, Գաղավոն կամսարակա-
նի գլխավորությամբ Արեւմտյան Հայաստան գնացող նախարար-
ները և այնտեղի իշխանները վորոշ մասն իրենց հետ տարած
արքունի գանձերով վերադառնում են Արեւելյան Հայաստան,
վորպէս իրենց գործունեւության համար ափելի ապահով մի
վայրի: Այնուհետեւ խորով Գ-ը Սահակ կաթողիկոսի հետ միա-
սին յերկրի իշխաններին համախմբում և հայ Արշակունի թագա-
վորության շուրջը՝ սահեղծելով նախապայմաններ վերականգնե-

¹⁾ Մ. խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԽԷ:

լու հայկական միասնական թագավորութիւնը Հայաստանի յերկու մասերում:

Սոսրով Գ-ն իրեն բավականաչափ ուժեղ զգալով, հռոմեական կայսր Արկադիոս խնդրում է իրեն հանձնել Արեւմտյան Հայաստանի կառավարման իրավունքը՝ խոստանալով հարկ վճարել և հաշիւի առնել հուշյն կառավարիչներին: Արկադը շահագրգռւած լինելով Սոսրովին սիրաշահելու գործում, բավաբարում է Սոսրովի պահանջը՝ ճանաչելով նրան նաև Արեւմտյան Հայաստանի թագավոր: Այսպիսով Սոսրովին հաջողւում է Հայաստանի յերկու մասերը միավորել մի պետական ամբողջութեան մեջ, մի թագավորի կառավարման իրավասութեան ներքո: Իրանով արվում է առաջին լուրջ քայլը՝ Հայաստանը Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրութեան գերիշխանութիւնից դուրս բերելու ուղղութեամբ:

Սասանյան արքունիքը, վոր իրազեկ էր հայ մի քանի իշխանների միջոցով Սոսրովի ձեռնարկած քայլերին, վոր նա առանց իր գիտութեան «բարեկամացել» էր հռոմեական կայսրի հետ և կաթողիկոս ընտրել Սահակ Պարթևին՝ Լուսավորչի տոհմից, մի տոհմ, վորը Սասանյանների դաւաժոր թշնամի չէր, սպաւնում է Սոսրովին: Վերջինս պարսկական թագավոր Շապուհ Գ-ի պատգամաբերին անարգելով հետ և վերադարձնում և մերժում է Շապուհի պահանջը: Դա փաստորեն ապստամբութիւն էր Սասանյան արքունիքի դէմ:

Սոսրով Գ-ն անմիջապէս պահանջում է կայսրից, վոր նա չեղյալ հայտարարի Պարսկաստանի հետ կնքած խաղաղութեան դաշինքը և զորքով ուժնի իրեն՝ խոստանալով Արեւելյան Հայաստանը դուրս բերել Պարսկաստանի գերիշխանութիւնից և յինթարկել Հռոմին: Հայ նախարարների մի փոքրածիւլ մասը, դավաճանելով Սոսրովին, մեղադրում և նրան Հռոմի հետ բանակցութեանը վարելու մեջ: Շապուհն իր վորդի Արտաշէրին մեծ բանակով Հայաստան է ուղարկում՝ Սոսրովին պատժելու համար: Հռոմեական խորամանկ կայսրը հրաժարւում է Սոսրովին ոգնելու: Վերջինս դրսից ոգնութեան հուշս չունենալով, ստիպւած է լինում հնազանդւել Տիգրանի արքունիքին և գնում է Արտաշէրի մոտ:

Արտաշէրը ձերբակալում է Սոսրովին և դահազուրկ անում

նրան՝ թագավոր նշանակելով նրա յեղբայր Վրամշապուհին (391—414)։ Արտաշէրը վախենալով նոր ապստամբութեան բռնկումից, բանակի մեծ մասը թողնում և Հայաստանում, իսկ ինքը վերադառնում և Տիգրան՝ տանելով իր հետ շղթայակապ խաւրովին և Գաղավոն Կամսարականին։ Պարսիկները վախենում եյին Գաղավոն Կամսարականից, վորպէս ազգեցիկ իշխանից։ Թե նա կարող է ապստամբութեան բարձրացնել Պարսկաստանի դեմ, այդ պատճառով Տիգրանի արքունիքը նրան եւ և ձերբակալում։ Գաղավոնի, ինչպէս և նրա յեղբայր Շաւարշի ու Պարգե Ամատունու ունեցվածքը հարքունիս ին գրավում։ Վերջիններս փորձ են անում իրենց 700 հոգւոյ բաղկացած փոքրաթիւ զօրքի միջոցով ազատել խոսրովին և Գաղավոնին, բայց հաջողութեան չեն ունենում։ Արտաշէրը զբանից հետո մի քանի իշխանների ևս շղթայակապ է անել տալիս և տանում Տիգրան ու բանաորելում։ Դրանցից Պարգե Ամատունուն մորթաղիւծ են անում պարսկական սովորութեան համաձայն։

Վրամշապուհ թագավորը հիմնականում շարունակում և իր յեղբոր՝ խոսրովի քաղաքականութեանը՝ նպատակ ունենալով վերականգնել հայ Արշակունիների թագավորութեան նախկին իրավունքները։ Բայց փոխում և իր աշխատանքի մեթոդներն ու ձեւերը։ Նա արաւքուստ հալատարիմ մնալով Տիգրանի արքունիքին՝ ներքուստ մեծ զարկ է տալիս հայերի մեջ անկախութեան ձգտելու գաղափարներին։

Վրամշապուհի յերկարամյա տիրապետութեան շրջանում խոշոր թռիչքներով է զարգանում Հայաստանի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքը, նրա որով է հորինվում հայկական գիրը, վորի ստեղծումը կապված է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ։

2. ԳՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրերի գյուտը մարդկային հասարակութեան հանճարեղ մտածողութեան արդշունքներից մեկն է։ Նա մեծ զարկ տվեց քաղաքակրթութեան ու առաջադիմութեան։ Առանց գրերի գյուտի հնարավոր չէ քաղաքակրթութեանը։ Ենգելսը քաղաքակրթութեան նախապայմաններից մեկը համարում և գրի և գրական

նության ստեղծումը¹⁾ Գրեյնով և, վրա մարդը գրի յի առնում իր գաղափարներն ու մտքերը և թողնում հաջորդ սերունդներին: Սակայն գրերի գյուտը միանգամայն առաջ չի յեկել,— դա յերկար դարերի մտածողության և զարգացման ու վերջին արդյունքն է յեղել: Գրերի վերջնական ձևակերպումը — դա դարավոր պրակտիկների վերջին ամենահաջող փորձն էր:

Ներկայումս գործածվող գրերից դեռ շատ առաջ, հազարավոր տարիների ընթացքում մարդկային հասարակութունը տարբեր յերկրներում, տարբեր միջավայրերում գրելու տարբեր ձևեր և հորինել: Ուրիշակ, յեղիպտացիները գրում էին հիերոգլիֆներով, բաբելոնացիները, ասորեացիները և խալդեերը՝ սեպագրերով, իսկ զրադնացիք ևլ առաջ նախապատմական մարդկությունն ավելի պրիմիտիվ ձևով գրում էր պոլիմորֆական գոնազան նշաններով: Գրերի զարգացումը կատարվել է աստիճանաբար, գնալով պրիմիտիվ ձևից դեպի ավելի կառարկապարծված ձևերը՝ հասնելով ներկա գրերի զարգացման աստիճանին:

Գրերի այն ձևերը, վոր ներկայումս գործածում են յեվրոպացիները և Ասիայի բազմաթիվ ժողովուրդները, պարտական են հրեաներին ու վրադնիկացիներին: Նրանք յեղան մարդկային հասարակության առաջին ծիծեռնակները, վորոնք կազմեցին լիակատար այբուբենը: Նրանցից այդ այբուբենը տարածվեց դեպի Արևելք և Արևմուտք: Այբուբենն առաջին անգամ վրադնիկացիներին անցավ Հունաստան, վորտեղից՝ Իտալիա և ծնունդ տվեց հռոմեական կամ լատինական այբուբենին, իսկ վերջինիս հիման վրա կազմվեցին ներկա յեվրոպական ժողովուրդների այբուբենները: Այնուհետև այբուբենը Հունաստանից անցավ սլավոնական ժողովուրդներին և հայերին, իսկ Հրեաստանից անցավ Արևելք, Հրեական այբուբենից կազմվեցին սեմիտական ժողովուրդների և պարսիկների այբուբենները: Այսպիսով, հրեա-իյունիկյան նշանագրերի հիման վրա, յերկար դարերի ընթացքում կազմվեցին յերկրագնդի ժողովուրդների մեծ մասի այբուբենների հիմքը: Իայց յուրաքանչյուր ժողովուրդ վերցնելով այդ տառերն իր հերթին հարմարեցրեց իր լեզվի հնչյունաբա-

1) Ֆ. Ննգև, «Հնատառերի մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», հջ 9, Ցիբեան, 1936 թ.:

նական ձեւերն՝ ձեւափոխելով, լրացնելով և կատարեւագործելով
այն: Այդ ձեռով վարվեց հայոց գրերի նկատմամբ նաև Մեսրոպ
Մաշտոցը:

3. ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԱՏԵՂԾՄԱՆ ՆԱԽԱԴԻՅԱԼՆԵՐԸ

Խոսքով Գ-ի վարած քաղաքականութիւնը՝ դուրս բերել
Հայաստանը Հռոմի և Պարսկաստանի դերբիշտանութիւնից, ինչ-
պէս տեսանք վերևում, մատնվեց անհաջողութեան: Հայ ժողովուր-
դը փաստորեն շարունակեց մնալ յերկու տարբեր պետութիւն-
ների անտեսակոնք քաղաքական և կուրսութեան ազդեցութեան
ներքի ներքո, մի ազդեցութեան, վորը կարող էր Հայաստանի
յերկու մասերը կտրել մեկը մյուսից և հեռացնել իրարից կու-
րսութեամբ և տնտեսապէս: Քաղաքական այս անգամահատված
վիճակը հայերին ձուլելու լուրջ վտանգի տուց էր կանգնեց-
նում: Ահա այս կտրուր հարցն էր, վոր Ժ-րդ դարի վերջերին և
5-րդ դարի սկզբներին Վառձապուն թագավորի արքայապետ-
թեան տարիներում մտածութեան տարակա յի դառնում Հայաս-
տանում: Յերկրի առաջագիւմ մարդկանց շրջանում զարգանում
է այն քաղաքաբար, վոր տնտեսական և ստեղծել այնպիսի մի մի-
ջոց, վորը հնարավորութեան տա ստեղծելու Հայաստանի յեր-
կու մասերի միջև կուրսութեան և քաղաքական միասնու-
թիւն: Այդպիսի կտրուր միջոցը, պարզ է, վոր կարող էր լինել
միմիայն հայկական գրերի ստեղծումը, վոր իսկապէս մեծ դարկ
կտրող էր տալ կուրսութեան, կոտորածի համախմբվածութեան
հայերի մեջ և հնարավորութեան կտար պահպանելու ժողովրդի
ինքնութեանութիւնը՝ թույլ չտալով ձուլվելու ստարներին հետ:

Հայերին գրերի ստեղծումը միաժամանակ հնարավորու-
թիւն կտար վերականգնելու յերկրի անկախութիւնը, ուժեղաց-
նելով Արշակունիների պետութիւնը: Վառձապուն թագավորը
հայոց գրի ստեղծման մեջ տեսնում էր վոր միայն հայ ժողո-
վրդի կուրսութեան դարգացումը, այլ և դառ մեջ տեսնում էր
իր թուլացած պետութեան ամրապնդումը:

Հայերին գրերի ստեղծման յերկրորդ նախադրյալը հանդի-
սանում էր քրիստոնեցութեան տարածումը: Հայկական գրի
ստեղծումից ուղիղ հարյուր տարի առաջ, չորրորդ դարի սկզբ

բին, Հայաստանում մուտք եր գործել քրիստոնեյությունը: Մահայն այդ հարյուր տարվա ընթացքում քրիստոնեական գաղափարն իրենց թյունը լայն ծավալ չեր ստացել Հայաստանում: Աշխատավորական մասսաները զեռ շարունակում էին կապված մնալ իրենց հին հեթանոսական կրոնին:

Այնպիսի լեզուն անհասկանալի չէր ժողովրդի համար: Նա կարգադրում էր ասորերին կամ հունարեն լեզուներով, ապա միայն թարգմանվում հայերեն: Նրանք կոչվում էին բերանացի թարգմանիչներ: Քրիստոնեյա քարոզիչները մեծ դժվարությունների առաջ էին կանգնում: Նրանց գործը պահանջում էր հայերեն գրի և գրականություն ստեղծումը: Ուստի լեզուներով սովորելու և քրիստոնեյություն տարածելու դժվարությունների մասին հեռաքրքիր տեղեկություն և առկա հարգարի յերկբորդ կեսի պատմագիր Ղազար Փարպեցին: Նա ասում է.

«...Յերանելի Մեսրոպ Մաշտոցը հող տանելով, միշտ արքայում էր՝ տեսնելով Հայաստանի այն մանուկների մեծ չարչարանքը և արած շատ ծախսերը, վերսնք շատ դժմանքով, յերկար ճանապարհորդությունը և յերկարատե չարչարանքով մաշում էին իրենց ուրերն ասորի գիտություն և պարոցներում: Վերսնեալ յեկեղեցական արարողություններն ու սուրբ գրքի ընթերցումները վաճառելու և հայոց յեկեղեցիներում ասորոց գրքով էին կատարվում. այսպիսի մեծ աշխարհի ժողովուրդները վոչինչ չէին կարողանում հասկանալ և ոգուս ստանալ. պաշտոնյաները նեղություն էին կրում և ժողովուրդն ոգուս չէր ստանում ասորաց լեզվի անկատարությունից. այս բանի մասին շատ ժամանակ մտածել էր այն յերանելի Մաշտոցը և նեղաբանվել ինքն իրեն, մանավանդ թե հայերեն նշանագրեր կան, վորոնցով կարելի չէր հայեկեան և վոչ մաքաղած հնչյուններով կարգալ ու առհասարակ այր ու կին մարդկանց հոգիքը շահել բոլոր յեկեղեցիներում»:

«...Երանելոյ ան Մաշտոցի ընկալիալ յամենախնամ մարդասերին Ասածոյ՝ զորացոյց զնա հոգով սղորմութեան իւրոյ: Բանդի հոգացոյլ յարաժամ արտաքերանելի այրն Մաշտոց տեսանելով զմեծ ջանն և զառաւելապէս ծախս մանկանց Հայաստան աշխարհիս, սրք բաղում թոշակօք և հեռագնաց ճանապարհօք և բաղմամբ մանակեայ գեղերմամբ մաշէին գաւառս իւրն ունց ի դպրոցս ասորի գիտութեան: Բանդի պաշտոն եկեղեցւոյ

և կարգացմունք գրոց տարի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և եկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչ ինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն աշխարհի մեծ աշխարհի, և լինէր պաշտօնէիցն աշխատութիւն և ժողովրդոցն անշահութիւն յանլուութիւն լեզուին ասորոյ: Ձայս ի բազում ժամանակս զմտաւածեալ հրահելի առն Մաշտոցի, և փղծակցեալ յանձն իւր, մասնավանդ թէ զոն նշանագիրք հայերէն լեզուոցս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ, և ոչ մուրացածոյ բարբառով, շահել զհոգիս արանց և կանանց անհասարակ յումենայն յեկեղեցիս բազմութեանն»¹⁾).

Դադար Փարպեցու այս հատվածից պարզ յերևում է, թե վորսիսի ծանր գծվարություններ կային քրիստոնեյության տարածման համար և թե վորքան դուժարներ եր վատնվում: Միաժամանակ այս հատվածից պարզ յերևում է, վոր հայերեն գրերի մասին անաջին մասծողը լինում է Մեսրոպ Մաշտոցը Վառձապունի իշխանության ասորիներին:

Վառձապունի թագավորությունը տևում է մոտ 25 տարի և անցնում է զրեթե տառնց կռիվ, վորովհետև Արեւելի և Արեւմուտքի յերկու հզոր պետությունները, այսինքն Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը միջնորդեցվում և խաղաղության մի յերկար շրջան: Անհրաժեշտ և նշել, վոր Վառձապունը քաջ թագավոր չէր և վոչ ել հմուտ ռազմագետ: Նա նշանավոր զվանագետ էր և հայ Արշակունի թագավորների մեջ աչքի ընկնող մի գրասեր անձնավարություն:

Պարսկաստանի և Հռոմի միջև 387 թվի Տիգրանի դաշնագրությունից հետո խաղաղությունը տևում է բավական յերկար ժամանակ, վորը, պիտի ասել, այդ յերկրները համար շատ հազվագեպ մի յերևույթ էր: Խաղաղության ակըքնական շրջանում Իրանում իշխում են աշխարհի թագավորներ, վորոնք վերջ տալով արտաքին պատերազմներին, զբաղվում են յերկրի ներքին գործերով: Այդ թագավորներից հայտնի յեն Վառ (Բահրամ) Դ. (389—399), վորը կոչվում եր նաև Սրմանշահ (Քիրմանշահ)—Կրամանի թագավոր, վորովհետև նախքան թագավոր դառնալը, իւր-

¹⁾ Դ. Փարպեցի—Պատմություն հայոց, գլ. Ժ, եջ 28—29, Թիֆլիս 1908 թ.:

ըն թագաժառանգ վարում էր Կիրման գավառի կառավարման պաշտոնը, և Հազկերտ Լ. (399—420): Սրանք իրենց արտաքին քաղաքականությունը ընդգրկելով վարում էին խաղաղ քաղաքականություն ընդդեմ Բյուզանդիայի հետ, իսկ ներքին քաղաքականության մեջ անխնայ պայքար էին մղում ռազմատենչ ազնվավականների և զրադաշտական մոդերի դեմ՝ թուլացնելու համար նրանց ազդեցությունը պետական գործերում:

Պարսիկները Հազկերտին մեղավոր անուն տվին, իսկ հոռմկացիները մեծահոգի-ազնիվ թագավորի հուշակ, վերսկսեցին նա այնքան մեղմ էր վերաբերվում քրիստոնյաներին, վոր նույնիսկ թուլյառնեց նրանց իր մայրաքաղաքում 410 թվին ժողով գումարել իրենց հոգևոր պետ ընտրելու համար: Նման մեղմ քաղաքականությունը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում Հայաստանում ինչպես շինարարական, նույնպես և կուլտուրական աշխատանքների ծավալման գործում: Իրոք, Վասաշապուհի թագավորություն շրջանում ծավալվում է կուլտուրական բեղմնավոր մի գործունեություն, վոր հայ ժողովրդի ազգային գոյություն տեսնելուց պատմական մեծ նշանակություն ունեցավ: Վասաշապուհի ժամանակ ձևավորված կուլտուրական ամենամեծ գործը՝ հայոց գրերի ստեղծումն էր Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով:

Քրիստոնեությունն ամբողջ 4-րդ դարում, հակառակ Ներսես Մեծի գործադրած ջանքերին, սիրապետող կրոն էր հանդիսանում Հայաստանում: Հեթանոսական կրոնը շարունակում էր պայքարել քրիստոնեությունը դեմ: Մի շարք լեռնային գավառներում քրիստոնեությունը դեռ մուսաք էր գործել՝ չնայած քրիստոնյա քարոզիչներին ու իշխանության կողմից գործադրած մի շարք բռնի միջոցներին: Քրիստոնեության տարածման համար կազմակերպվում է մի նոր շարժում, վորի մեջ Վասաշապուհ թագավորին ընկնում էր Թեոդորոս Մեծի դերը: Փորձը ցույց տվեց, վոր բռնի ուժի գործադրման միջոցով Հայաստանում հնարավոր էր տարածել քրիստոնեությունը: Քրիստոնեությունը:

Այդ գործի գլուխ կանգնեցին 5-րդ դարի աչքի ընկնող յերկու վանականներ՝ Սահակ կաթողիկոսը և Մեսրոպ Մաշտոցը: Իրանից, իր մազդեյական կրոնի խավարածուրթյամբ,

սկսած 4-րդ դարից ուժեղ թափով ներխուժում եր Հայաստան: Այդ բռնի ուժի առաջ չեր կարող դիմանալ Հայաստանը: Միայն հայկական պետութեան ամրապնդումը, կուլտուրայի զարգացումը և քրիստոնեւթյան տարածումը յերկրում կարող եյին դուրսիւր պատահէնէր հանդիսանալ զրազաշտականութեան ներխուժման առաջ: Սակայն կուլտուրայի զարգացումը կապված եր սեփական դրի և զրականութեան ունեւնալու խնդրի հետ, վորից զուրկ եյին հայերը: Այդ հանճարեղ գործի հեղինակը, ինչպես նշեցինք վերեւում, հանդիսացավ Մաշտոցը, իսկ այդ մտքի ստեղծման վայրը հանդիսացավ Գողթան դաշտը:

Վառճապունքը, այդ Արշակունի վերջին նշանավոր թագավորն ըմբռնեց հայոց գլխիւ նշանակութեանը և ընդառաջեց Սահակին ու Մեսրոպին: Այսպիսով իրանիդով աղղեցութեան դեմ պայքարելու դիւաւոր միջոցներէց մեկը հանդիսանում եր դերն ու գրականութեանը: Այդ հանդամանքը ևս հայկական գլխիւ ստեղծման նախադրեալներէց մեկը դարձավ:

4. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԸ ՅԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է մոտավորապես 353 թվին Մուշի (Տարսն) գավառի Հացեկաց գյուղում՝ Վարդանի ընտանիքում: Վորոշ ուսումնասիրողներ Մեսրոպի ծնունդը գնում են 361 թվին: Բայց առաջին թիվն ավելի հավաստի չի թվում մեզ, քան յերկրորդը, վորովհետեւ Կորյունի ասելով Մեսրոպը մահացել է խոր ծերութեան մեջ, 80 տարեկանից ավելի հասակում: Նրա հայրը յեղել է աղատ գյուղացի, վոչ ճորտ, և զբաղվել է յերկրագործութեամբ: Մի շարք հետազոտողներ՝ Գրիգոր Պալաթյանը, Մկրտիչ Եմինը, Իսահակ Հարությունյանը, Մ. Որմանյանը և ուրիշները գտնում են, վոր նա աղնվականի վորդի չէր: Բայց այդ մասին մենք վոչ մի տեղեկութեան չենք գտնում մեր մասենագրութեան մեջ: Նրանք յիշում են այն բանից, վոր Մեսրոպը բարձր պաշտոններ է վարել, վորից յեղակացնում են, վոր միայն աղնվականները կարող եյին պաշտոններ վարել: Դա ճիշտ չէ: Նախ 5-րդ դարում դասային կաստայութեանը շատ խորը չէր, յերկրորդ՝ ուսումը մենաշնորհ իրավունք չէր միայն իշխանների համար, նա մատչելի յեր նաև

յածը դասակարգելի, վերոջ խավերի համար: Ուստի և Մեսրոպ Մաշտոցը միշտ էլ հնարավորութեան ունենալով սովորեցուց և իր ուսնակութեանները հանգեալ բերելու, ինչպէս նաև պաշտոններ վարելու գործում: Հենց այն հանգամանքը, վոր Մեսրոպը մինչև իր կյանքի վերջը մնաց վարդապետ և մի վորհե գավառի կամ նահանգի յայտնորոշութեան հետացալ, ցույց և տալիս, վոր նա ազնվական ծագում չի ունեցել, վորովհետև նրա բոլոր ազնվական ծագում ունեցող աշակերտները գրեթե ստանձնեցին այս ու այն գավառի յայտնորոշութեանը, իսկ հայտնի չե, վոր 4-5-րդ դարերում յայտնորոշութեանները կազմակերպւում էին նախարարութեաններին կից, վորի յայտնորոշը պետք և լինէր տվալ տեղից:

Մեսրոպ Մաշտոցն սկզբում սովորում և Երեսնա կաթողիկոսի բացած պարոցներից մեկում: Նա հետագայում ձեռք է բերում հունարեն, պարսկերեն և ասորերեն լեզուների մեծ հմտութեան, վորի հետևանքով Արշակունիների պալատում Մոսորով Գ-ի և Վառնապետ թագավորների ժամանակ ձեռք է բերում սկզբում գլխավորական պաշտոն, հետո զստնում արքունի քարտուղար:

Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքի ու գործունեությունից մասին տեղեկություններ քիչ ունենք: Նրա կենսագիր Կորյունն ավելի շուտ վարք և տալիս, քան կենսագրութեան: Կորյունի մոտ չեղած հավատարմ տեղեկությունները Մեսրոպի սկզբնական գործունեությունից մասին հետևյալն է.

«Այն ժարդը, վորին մենք պատմության սկզբում (առաջին շարքում) նշանակում ենք և վորի մասին շատապես ենք պատմելու, կոչվում եր Մաշտոց, Տարսն գավառի Հացեկաց գյուղից, Վարդան տնտեսով յերանելի մարդու վերջին: Մանկութեան հասակում կրթվելով հելլենական կրթութեամբ, վարժված լինելով, գալիս և Արշակունի թագավորների գավառը (Այրարատ) և ծառայութեան և մասնում արքունի գլխատնտան՝ դառնալով թագավորի կողմից արված հրամանների սպասավոր, Հայոց աշխարհի հազարապետ Սաավան կոչված մի մարդու ժամանակ Տեղյակ և հմուտ լինելով աշխարհական կարգերին, իր գլխավորական պետերի կողմից՝ հարմար եր համարվում նաև գլխավոր

րական ծառայութեան: Միաժամանակ ուշադիր հետեւում եր Աստվածաշունչ գրքի ընթերցանութեան:

«Առն զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք, վասն որոյ և փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց անուն, ի Տարոնահան գավառէն, ի Հացեկաց գեղջեհէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ, ի մանկութեան տիսն վարժյալ՝ հելլենական դպրութեամբն, եկեալ հասեալ ի դատուն Արշակունեաց թագաւորաց Հայոց մեծաց, կացեալ յարքունական դիւանին, լինել սպասաւոր արքայաւոր հրամանին առ հաղարպետութեամբն՝ աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն: Տեղեկացեալ և հոռու եղեալ աշխարհական կարգաց, յանկալի եղեալ զինւորական արուեստին իւրոց զօրականացն, և անդէն ուշ եղեալ փութով ընթերցուածոց անսովածեղին գրոց»¹⁾:

Մեսրոպն արքունի պաշտօններում մնում և տալը տալի, վերսկզ և ծանոթանում և Սահակ կաթողիկոսի հետ, վոր իր ժամանակի ամենազարգացած և կրթված անձնավորութեանն էր: Սահակի կողմից նա մոտ 394—395 թ. թ. ձեռնադրվում և վարդապետ—հոգևորական, թողնելով արքունի քարտուղարի պաշտոնը, և վորպես քարոզիչ ուղարկվում է Գողթան գավառ (ներկայիս Ադուլիս, Նախիջևանի ինքնավար հանրապետութեանում) հեթանոսութեան դէմ քարոզչութեան անկող: Մեսրոպին հաջողվում և այդ գավառի իշխան Շաբլիթի ղեկավարական ուժի միջոցով բռնի կերպով տարածել քրիստոնեւթեանը: Դա նշանակում էր, վոր չնայած Գրիգոր Լուսավորիչի ժամանակից անցել էր մոտ հարյուր տարի, բայց դարձյալ սրի ոգնութեանն էր զղայվում քրիստոնեւթեանը տարածելու համար: Մեսրոպը Գողթանից անցնում է Սյունիք, բայց զարձալ հանգիստում և լուրջ դժվարութեաններէ: Սյունիքում Մեսրոպին աջակցութեան են ցույց տալիս իշխանները, առանձնապէս Վաղինակը:

Մեսրոպի քարոզչութեան ժամանակ հանդիպած դժվարութեաններէ և հաջերէն զերը ստեղծելու մասին Մ. Խորենացին գրում է. «Յեւ վերանկի Մեսրոպը քարոզելու ժամանակ պահաս նեղութեան չէր կրում, վորովհետեւ ինքն էր թե ընթերցո-

¹⁾ Կորյուն—«Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպ վարդապետ մերոյ թարգմանչի», էջ 9, Թիֆլիս 1813 թ.:

զը և թե թարգմանողը և յեթե նրա բացակայութեամբ մի ուրիշն եր կարգում (Աստվածաշունչ), ժողովրդին անհասկանալի չեր մնում, վերսկսեալ թարգմանող չեր լինում. դրա համար եւ նպատակ դրեց հնարել և գտնել հայոց լեզվի նշանագրեր և աշխատելով տանջվում եր զանազան փորձութեաններով»:

«Եւ ի վարդապետել երանելոյն Մեծօրայայ ոչ փոքր կրեր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ, և եթէ այլ ոք ընթերցոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ի ժողովրդոցն լինելը՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմանիչ: Վասն որոյ եզ ի մօտ հնարել զտանել նշանագիրս Հայոց լեզուիս, և արկեալ զանձն ի ջանս պէս պէս փորձուք տանջանէր»:

Մեծօրայ 402 թվին վերադառնում և Վաղարշապատ և հարց և բարձրացնում Սահակ կաթողիկոսի առաջ հայոց գրերն ստեղծելու համար: Այդ ժամանակ Վասմշապուհ թագավորը բացակայում եր յերկրից: Նա գնացել եւ Միջագետք պարսկական թագավորի հրամանով իրանական և բյուզանդական գնդերի միջև ծագած վիճերը լուծելու: Վասմշապուհն այնտեղ իմանում և Հաբել քահանայից, վաք ասորի Դանիել յկախկոտորս մօտ կան հաւերէն նշանագրերս Վասմշապուհը 403 թվին վերադառնում և Հայաստան, տեսնում և, վեր Մեծօրայն ու Սահակը աշխատում են գրերի ստեղծման ուղղութեամբ: Ինքը նույնպես մասնակցում և այդ հանձարեղ գործի իրականացմանը: Վասմշապուհ թագավորն հայտնում և Սահակին և Մեծօրային իր լսած դանիելյան գրերի մօտին և անմիջապէս յերկրի գիտնականներին ու աչքի ընկնող հայեւորականներին հրավիրում և խորհրդի: Վաղարշապատում՝ կաթողիկոսարանում տեղի յեն ունենում մի շարք խորհրդակցութեաններ և վերջում են խնդրել թագավորին արքունի գիտնականներից մեկին ուղարկել Միջագետք զանիելյան գրերը բերելու: Վասմշապուհ թագավորը, վաք նույնպէս մօտ հոգոված եր հայերեն գրերի ստեղծման գործով, թագավորական հրամանով Միջագետք և ուղարկում արքունի գիտնականներից Վահրիճին: «...յաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրկշտակութեամբ (պատգամավոր) զայս մի պատուական և հովատարիմ իւր, խաղունի ազգաւ Վահրիճ անուն...»¹⁾:

¹⁾ Մովսէս Խորենացի, զեբե Գ, գլ. ԾԲ:

Վահրիճը Միջագետքում դառնելով Հաբեղ քահանային, նրա հետ միասին գնում է Դանիել յեպիսկոպոսի մոտ և վերցնում է նրանից տառանդիչը, թվով 22 և բերում Հայաստան ու հանձնում Սահակ-Մեսրոպին: Ըստ Կորյունի, Վահրիճի բերած տառերի թվականը համընկնում է Վռամշապուհ թագավորի 5-րդ տարուն. «Յեւ յապ նրանից ստանալով (Դանիելից նշանագրե-
րը), ուղարկում է Հայոց աշխարհի թագավորին հասցնելով նրան՝ նրա թագավորության 5-րդ տարում»: ...Եւ ապա արեալ խմա-
նէ (Դանիելից նշանագրերը) տաքէր առ արքայն երկրին Հա-
յոց, ի հինգերորդի ամի թագաւորության նորա ի նա հասու-
ցանէ»¹⁾:

Կորյունի այս թվականը գրչագրական սխալ պիտի լինի: Կարծում ենք այդ թվականը պետք է լինի վոչ թե Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարուն, այլ տասնհինգերորդ տա-
րուն: Հայանի յե, վոր Վռամշապուհը թագավոր է սովիւ 390 -
391 թ. թ.: Նա միջագետք է գնացել 402—403 թ. թ. և այդ
թվերին է իմացել դանիելյան գրերի մասին: Պարզ է, վոր Վահ-
րիճի Միջագետք գնալն ու վերադարձը պետք է յեղած լիներ
403 թվից հետո, հավանական է, 404—405 թ.թ., վորը հավասար
կլիներ մոտավորապես Վռամշապուհի թագավորության 15-րդ
տարուն:

Մեսրոպն ու Սահակը ստանալով դանիելյան աշխատքները,
անմիջապես զործունեյության մեջ են գնում: Ամենուրեք թա-
գավորության հրամանով և արքունի միջոցներով բացվում են
դպրոցներ, կրթում ու դաստիարակում են հայ աշակերտներին,—
ստում է Կորյունը²⁾),—մի կողմ թողնելով ասորական լեզվի և
դպրության ուսուցումը: Մեսրոպը, նույնիսկ ըստ Կորյունի,
ստանում է վարդապետի—ուսուցչի աստիճան՝ դպրոցներում ծա-
ռայություն կատարելու հետևանքով:

Դանիելյալ գրերով յերկու տարի սովորեցնում են աշա-
կերտներին. «...Եւ իբր ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն
իւր և նովին նշանագրեք...»³⁾: Սակայն այդ յերկու տարվա

¹⁾ Կորյուն — «Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վար-
դապետի միւրոյ թարգմանչի», հջ 12—13, Թիֆլիս, 1913 թ.:

²⁾ Նույն տեղ, հջ 13:

³⁾ Նույն տեղ:

փորձերից հետո Մեսրոպն ու Սահակը համազօրում են, վոր դանի-
ելյան գրերով չէր կարելի հայոց լեզու սովորեցնել աշակերտնե-
րին և ստեղծել գրականություն։ Մեսրոպը խիստ քննադատու-
թյան յենթարկեց հայոց լեզվին չհամապատասխանող այդ նշա-
նագրերը։ Դանիելյան գրերի անդեմքության մասին խոսում
և նաև Մովսես Խորենացին։

«...Սբանք սովորելով՝ իրեն հետ մի քանի տարի ողա-
ներ ևս կրթելով, տեղեկացան, իմացան, վոր այդ տառերը բա-
վական չեյին հայկական բառերի հնչյունները ճշտությամբ ար-
տահայտելու»։

«Որոց ուսումը և թեմակով ընդ նոսա տղայոց զամս սա-
կաւ, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշա-
նագրօք սոյոյ՝ հորովի զհեզեմայ՝ բառից հայկականաց հազ-
ներգարար՝ մուրացածոյն այնուիկ զմարտութեամբ»¹⁾։

Հայերն գրերը լրացնելու, ուղղելու և կատարելագործելու
համար Միջագետք և ուղարկվում Մեսրոպն իր աշակերտներին
հետ տեսնելու ասորի Դանիել յեպիսկոպոսին և այլ ասորի ու
հույն գիտնականներին։ Մեսրոպը զրանց հետ խորհրդակցելով
պետք և կազմեր հայոց նոր այբուբենը։ Մեսրոպ Մաշտոցն իր
հետ վերցնում և մի քանի ընդունակ աշակերտներին՝ Հովնան
Յեկեղյացուն, Հովսեփ Պապենցուն և ուրիշներին, ապա 406 թ.
մեկնում և Միջագետք։ Առաջին անգամ Միջագետքում հանդի-
պում և Դանիել յեպիսկոպոսին, բայց նա Մեսրոպին վոչ մի
ոժանդակություն չէ՝ կարողանում ցույց տալ, վորովհետև ծա-
նոթ չէր հայոց լեզվին և անհասարակ լեզվաբանության Ըստ յե-
րևույթին նրա մոտ յեղած աշակես կոչված «հայոց տառերը»
պատճառմամբ են ընկել ասորի քարոզիչներին կողմից։ Հավանա-
կան և, վոր ասորի քարոզիչները 3—4-րդ դարերում Հայաստա-
նում քրիստոնեություն տարածելու համար փորձ են արել հա-
յոց լեզվի համար ստեղծել գրեր, բայց այդ փորձն անհաջող և
անցել և այդ կազմած անհաջող տառերն են, վոր ընկել են Դա-
նիել յեպիսկոպոսի ձեռքը։ Դանիելյան գրերն անշուշտ կազմե-
ված պետք և լինելին ասորական այբուբենի հիման վրա։

Կարակալա կայսրի ժամանակ (211—217) ապրող ու գոր-

1) Մ. Խորենացի—գեղջ Դ, գլ. ԾԲ։

ծող Փիլոսոփաառնս պատմաբանի աշխատութեան մեջ տեղեկութեան և պահպանվել, վոր այդ ժամանակ հայերեն գիր ու գրականութեան և յեղել: Կարծում ենք, հենց այդ ժամանակ պետք և ստեղծված լինեցին դանիելյան գրերն ասորի քրիստոնյա քարոզիչների կողմից, վորոնք մուսաբեյին դործել Հայաստանի հաւրավրց: Յեղեսիայից:

Դանիելյան գրերի մասին ուշագրաւ մի հատված և պահպանվել Վարդան Բարձրաբերդցու պատմութեան մեջ.

«Մեսրոպը հարկնում և հայերեն տառերը, Հին ժամանակներէից ի վեր Դանիել ասորու մօտ յեղած 22 տառերը չկարողանալով պարզել մեր լեզվի ընդարձակութեանը, անցյալում անուշադիր թողնվեցին, բովանդանալով հույն, ասորի և պարսիկ գրերով: Այդ տառերով Մեսրոպը չէր կարող Աստվածաշունչ գրեքը թարգմանել հայերեն»¹⁾:

Վարդանի այս տեղեկութեաններից յերեւում և, վոր դանիելյան գրերը վաղուց գոյութեւն են ունեցել և պատահմամբ են ընկել նրա մօտ: Հենց այն, վոր նա Մեսրոպին վոչ մի սմանդակութեւն ցույց չի կարողացել տալ, ապացոյց և, վոր նա չի ստեղծել հայոց գրերը:

Մեսրոպ Մաշտոցը Դանիելից ոգնութեւն չստանալով, հուրահատվում և, բայց վորպեսզի մի սգուտ տված լիներ, իր հետ տարած աշակերտներին մտցնում և հունական և ասորական դպրոցները սովորելու, իսկ ինքը պատրաստվում և վերադառնալ Հայաստան: Բայց լսելով, վոր Յեղեսիա քաղաքում գտնուվում և հանճարեղ Պղատոն, գիտնականը, վոր վարում էր նույն քաղաքի զիվանի վերականգնութեւն պաշտոնը, ունկնդրելով իր մտերիմների խորհուրդները, վճռում և այցելել նաև Յեղեսիա՝ Պղատոնին:

Մեսրոպը Ամիգ քաղաքի Ակակիոս յեպիսկոպոսի աջակցութեամբ մեկնում և Յեղեսիա, Պղատոնի մօտ. բայց նա, չնայած իր գործը դրած միջոցներին ու ջանքերին, վարձյալ ոգնութեւն ցույց չի կարողանում տալ Մեսրոպին, վորովհետև ծանոթ չէր հայոց լեզվին, ուստի խորհուրդ և տալիս նրան, թե անհրաժեշտ

¹⁾ Վարդան Բարձրաբերդցի, «Պատմութեան տեղեկական», եջ 70, Մոսկվա 1861 թ.

և անցնել սամոսացի նշանավոր հուշն Յեպիփանոս գիտնականի մոտ: Սամոսում կային նաև հարուստ գրադարան և աչքի ընկնող հուշն և այլ գիտնականներ: Մեսրոպը Յեպիփանոսից Բարեւա Յեպիփանոս առաջնորդութեամբ մեկնում և Սամոս, վերը գտնվում էր Յեպիփանոսից գեպի արեմունք, Կիլիկիայի և Փոքր Հայքի սահմանների մոտ, իր հետ վերցնելով Պատմոսից, Բարեւաից հանձնարարականներ Յեպիփանոսին: Այստեղ խմանալով, վեր Յեպիփանոս գիտնականը մահացել և, Մեսրոպը բանակցություններ լինել և մտնում նրա աշակերտ Հոսիփանոսի հետ, վեր նուշնդու հայտնի հուշակ տներ, բայց նրանից ել անհրաժեշտ ոճանգործություն չի կարողանում ստանալ:

«Այն ժամանակ Մեսրոպը,—ասում և Խորենացին,—Բարեւա յեպիփանոսից ոգնություն ստանալով, Փյունիկիայի միջով անցնելով, գնում և Սամոս, վերովհետև Յեպիփանոսը վախճանվելով թողել էր մի աշակերտ Հոսիփանոս անունով, վերը հեղինակն գրչության հրաշալի արվեստ ուներ և վերը ստանձնացել էր Սամոսում: Մեսրոպը գնալով նրա մոտ նրանից եւ ոգուտչեցումնելով...»:

«Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ի Բաբելոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամոս գիմէ, քանդի Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հոսիփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ, որ ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթալ Մեսրոպայ, և յայնմ եւ անշտն մնացեալ...»¹⁾

Մեսրոպն իր շրջագայության ընթացքում անհրաժեշտ ոգնություն չստանալով ինքը Սամոսում ստիպված և լինում մեռնակ զբաղվել հայոց գրերի ստեղծումով, վերովհետև այնտեղ՝ Սամոսում կային բոլոր միջոցները գրեր ստեղծելու համար: Անշուշտ Մեսրոպն իր շրջագայության ընթացքում ձեռք և բերում վերջը հմտություն, շփվելով ասորի և հուշն գիտնականների հետ: Նա, չնայած վեր Հոսիփանոսից հարկ յեղած չափով ոճանգործություն չստացավ, բայց հաճախ խորհրդակցելով նրա հետ, քրտնատանջ աշխատանք էր թափում հայոց գրերի հորինման և

¹⁾ Խորենացի, գիրք Գ. գլ. ԾԳ:

ձևավորման վրա. «Եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համարեքալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց...»¹⁾։

Մեսրոպի համառ աշխատանքի հաւանքով վերջնականապէս Սամոս քաղաքում կազմվում են հայերեն գրերը թվով 36 հատ, վորոնք միանգամայն համապատասխանում են ին հայոց գրերի հնչյունարանական ձևերին և արտահայտութեանը։ Մեսրոպը հայերեն գրերի սակզման գործում ցուցաբերեց մեծ գիտնականի ու լեզվաբանի հմտութուն։ Հայոց գրերի սակզման թվականը տեղաք և լինի 406—407 թ.թ., վորովհետեւ Կորյունն ասում և, վոր Մեսրոպն ուրախութեամբ «...ևկեալ հասանել ի Հայաստան աշխարհն, ի կազմանս Արարատոյան գաղտունն առ սահմանոք նոր քաղաքին (խոսքը վերաբերում և Վաղարշապատին—Հ. Հ.), ի վեցերորդ ամի Վասմշապուհոյ արքային Հայոց մեծաց»²⁾, իսկ այդ կլինի Վասմշապուհի թագավորութեան 16-րդ տարւոյ, այսինքն 406—407 թ. թ.։

Մեսրոպի կազմած 36 տառերը Հռոփանոս հույն գիտնականը մագաղաթեալ թղթի վրա ձևավորում և հանձնում և նրան։ Այդ մասին Կորյունը գրում և. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի (խոսքը վերաբերում և Սամոսին—Հ. Հ.) գրիչ ոմն հեղինական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ, որով կամենայն ընտրութիւնս նշանադրոյն՝ դնրբապոյնս, վկարճն և զերկայնն, գատանձինն զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն...» (Կորյուն, էջ 15)։

«Թեւ այնտեղ նույն քաղաքում (խոսքը վերաբերում և Սամոսին—Հ. Հ.) հեղինական գրերին հմուտ մի գրիչ՝ Հռոփանոս անունով, նրա մէջոցով՝ նշանագրերի բոլոր ընտրութեանը, ավելի նուրբերը, կարճերը և յերկարները, տատանները նաեւ կրկնավորները հորինեց և հարմարեցրեց»։

Ասորի Դանիելի մոտ յեղած գրերը, հալանաբար, առանց ձայնավորի տառեր են յեղել՝ սեմական այբուբենի ձևով դասավորված, միանգամայն անհամապատասխան հայոց լեզվի համար, իսկ Մեսրոպի կազմած այբուբենը, վորով մենք այժմ գրում ենք, հիմնված և հունաւատինական այբուբենի վրա, Բայց քա-

¹⁾ Կորյուն, էջ 14։

²⁾ Նույն տեղ, էջ 15։

Դիւ վոր հունարեն տառերի քանակը թվալ ավելի քիչ էր. և չէր
 կարող բաւարարել հայոց լեզվի հնչյունաբանական ձևերին, ուս-
 տի նա ստիպւած է լինում հունական տառերից վերցնել 21 տառ,
 հարմարեցնելով նրանց հայոց լեզվին, իսկ 15-ը կազմում էին-
 քը, որովհետև ստորերին, պարսկական, զենդերին և այլ լեզուներ-
 րի տառերից, հասցնելով այդ մինչև 36 հնչյունի: Մեարոպի հնա-
 րած տառերից են՝ Ը, Ժ, Լ, Խ, Մ, Ն, Չ, Զ, Ծ, Պ, Ռ, Ը, Թ, Ժ, Կ, Դ,
 Մ, Ն, Ո, Պ, Ս, Տ, Բ, Է, Փ, Բ, Սխալ և այն տեսակեաք, վոր
 իբր թէ Մեարոպը լրացրել և դանիելյան տառերը, մտցնելով
 նրանց մեջ ձայնավոր գրերը և շունչ տվել այդ մեռած նշա-
 նագրերին: Մեարոպյան տառերը վոչ մի առնչութիւն չունեն
 դանիելյան գրերի հետ: Կարծում ենք, վոր Մեարոպն ինքն և
 հորինել և կազմել հայոց գրերն իրենց ամբողջ կազմով:

Մեարոպը համոզւած է իր հետապնդած նպատակներին՝ ստեղ-
 ծելով հայոց լեզվի համար լիակատար այբուբեն հունականի
 ուղղադրութեամբ: Նրա կազմած տառերը շատ կատարելագործ-
 ված գրեր էին և լիակատար կերպով բաւարարեցին հայոց լեզ-
 վի պահանջներին: Բազմաթիւ ժողովուրդներ են յեղել, յիբր
 նրանց ստեղծած գրերը վաղուց կորցրել են իրենց նշանակու-
 թյունը: Որինակ՝ պարսիկները յերեք տառածներ են փոխել,
 պեհլեւերները փոխարինվեց զենդերինով, վերջինն ևլ արաբերեն
 տառերով: Այնինչ Մեարոպը ստեղծած գրերով հայ ժողովուրդը
 1500 տարուց ավելի յե, վոր գրում և և այդ տառերով ստեղծել
 և հարուստ գրականութիւն:

Մեարոպն իր կրթութեամբ և քաղաքական որիննուացիայով
 պատկանում էր հունական թերին: Նա պակաս հմուտ չէր նաև
 հունարեն լեզվին, բայց թէ ինչո՞ւ նա իր վորոնումներ ժամա-
 նակ Հունաստան չգնաց, դա արդոյունք և պարսիկների վարած
 քաղաքականութեանը, վորովհետև նրանք արգելում էին Արեւել-
 յան Հայաստանի գործիչներին Հունաստան գնալը: Սակայն
 Մեարոպը, չնայած չայցելեց Հունաստան, բայց նա այնուամե-
 նայնիվ ըմբռնեց հունական տառերի շարադրման ձևի առավե-
 լութիւնը—ձախից դեպի աջ գրելու և այբուբեն շարելու առա-
 վելութիւնը, ուստի և այդ պատճառով նա հայոց այբուբենը
 ճարեց ձախից աջ ուղղութեամբ՝ հակառակ սեմիտական ասորա-

կան աջից դեպի ձախ գրության անպետք սխառեմին: Անշուշտ 3-րդ դարի նշանավոր գիտնական Մեսրոպ Մաշտոցի կատարած քայլը՝ ձախից դեպի աջ տպուէրէն շարեւէն ու գրելը պրոպէտիվ յերևույթ էր: Նա իր այդ գործով ազատեց մեզ սեմիտական աջից դեպի ձախ գրության ձևից: Այդ գործում, կարծում ենք, Հռոմտէնիանոսի դերը մեծ է յեղի:

Մեզ հայտնի յին գրության հետեւյալ չորս ձևերը.

1. Ձախից դեպի աջ, վերով գրում են հույները և բոլոր յեվրոպացիները, ուսմաները, հայերը և վրացիները: Գրելու այս ձևը համարվում է ամենալավագույնը:

2. Աջից դեպի ձախ գրելու ձևը հատուկ է բոլոր սեմիտական ժողովուրդներին և մահմեդականներին:

3. Ուղղահայաց—վերեւից ներքի գրում են չինացիները և ճապոնացիները:

4. Հորեղջականը, վոր գրվում է կտր—կտիստաձև կենտրոնից տարածվելով շուրջը:

Այս չորս ձևերից Մեսրոպն ընդունեց առաջինը, վերովհետեւ նա յեր ամենալավագույն գրության ձևը: Դա նշանակում է, վոր Մեսրոպն իր ժամանակի մեծ լեզվաբան ու մանկավարժ է յեղել:

* * *

Մեսրոպի բերած հայոց տառերը Հայաստանում ընդունվում են նույնությամբ, առանց փոփոխելու: Հայոց գրերի ստեղծումից հետո Մեսրոպն ու Սահակն անմիջապէս անցնում են այս գրերի ոգտագործմանը: Գրերի ստեղծումով Հայաստանում շուտով սկսվում է դպրության ու գրականության գործը: Սահակի և Մեսրոպի շուրջը կարճ ժամանակվա ընթացքում հավաքվում են բազմաթիւ աշակերտներ: Վարարչապատում բացվում է առաջին դպրոցը, վորտեղ Մեսրոպն աշակերտներին սովորեցնում է հայերէն գրագիտության, վորն արագ կերպով տարածվում է յերկրի մի քանի առաջնակարգ գավառներում, առանձնապէս ազնվականների տղաների մեջ:

Հայոց գրերի ստեղծումից հետո, լուսավորության գործը բաժանվում է Սահակի, Մեսրոպի ու նրանց աշակերտների միջև: Սահակն իրեն է վերապահում գործի ընդհանուր ղեկավար

բությունը և թարգմանությունը, իսկ Մեսրոպին հանձնարարում
և քարոզչություն կատարելու և դպրոցների քաց անելու գործը:
Վերջինս վերցնելով իր առաջին աշակերտներին անցնում և Գող-
թան գավառը, իսկ այնտեղից ել գնում Սյունյաց յերկիրը, ուր
նրան մեծ աջակցություն են ցույց տալիս Վաղինակ և Վառակ
իշխանները: Այս փոստը ցույց և տալիս, վոր յեթև Հայաստա-
նի լեռնային գավառները, վորտեղ քրիստոնեյությունն ավելի
գանգաղ և ուշ եր մուտք գործել, Մեսրոպին ցույց են տալիս
մեծ աջակցություն, զա նշանակում եր, վոր Հայաստանի գրեթե
բոլոր նախարարների համար ձեռնառու յեր հայերեն գրերի ստեղ-
ծումը: Այդ բոլոր գավառներում նա անխափ քաց և անում
դպրոցներ, հավաքում աշակերտներ, թողնելով այդ վայրերում
վորպես ուսուցիչ իր հետ տարած աշակերտներից մեկ կամ յեր-
կուսին: Այդպիսով նա հերթականությամբ շրջում և գրեթե Հա-
յաստանի բոլոր գավառները և վերջն ել անցնում և Արևմտա-
յան Հայաստան, վորտեղ նրան արգելում են գործել, ուստի նա
Մեկրտանյի վրայով ուղևորվում և գեպի Բյուզանդիոն (Կ. Պո-
լիս) և ներկայանում Թեոփոս Բ. կայսրին ու հունական Ատիկոս
պատրիարքին, վորոնցից Արևմտյան Հայաստանում ազատ քա-
րոզչու, դպրոցների քաց անելու իրավունք ստանալով, վերադառ-
նում և և անարգել շարունակում իր գործը: Մեսրոպի այս շրջա-
գայությունը տևում և վեց տարի, հավանական և 417—423 թ.թ.:

Սասանյան արքունիքը վոչ մի արդելք չհարուցեց հայոց
գրերի ստեղծման գործին, ընդհակառակը, նա ոժանդակում եր
հայոց գրերի հորինմանը, կարծելով, վոր յեթև հայերն ունենան
իրենց գիրն ու գրականությունը, կկտրվին քրիստոնյա աշխար-
հից, մոռնալանդ հույներից և ընդմիջու կենթարկվին պարսիկ-
ների ազդեցության: Սասանյան արքունիքը չարաչար սխալվեց
իր հաշիվները մեջ: Հայոց գրերի ստեղծումով հայերի կապն
ավելի յե ուժեղանում հույների-բյուզանդացիների հետ, վորով-
հետև հայերն սկսեցին թարգմանություն կատարել հունարենից:
Տասնյակներով և նույնիսկ հարյուրներով հայ աշակերտներ
գարձալ շարունակեցին գնալ հունական դարգացած քաղաքներ,
սովորելու և գիտություն ու կրթություն ձեռք բերելու համար:
Իսկ հայկական գրականության ստեղծումը և հայկական կուլ-
տուրայի զարգացումը զորավոր պատենք եր հանդիսանում իրա-

նիզմի ներխուժման դեմ, վստիք սկսած 4-րդ դարից դեմոկրատիկ փոքրամասնությունը խափանցել Հայաստանը:

Սահակ-Մեսրոպյան աշխատանքները տեղում և ավելի քան 25 տարեկան վերջին ընթացքում մայրենի լեզվով կրթվելու ու դաստիարակվելու երկու մի ամբողջ սերունդ: Հայերեն գրերի գյուտից դեռ շատ առաջ հայոց դպրոցներում աշակերտները սովորում էին հունարեն կամ ասորերեն: Հայաստանի Արևմտյան բաժնում տեղապահող լեզուն հանդիսանում էր հունարենը, իսկ արևելեյան և հարավային նահանգներում ասորերենը և պարսկերենը: Առաջինը գործ էր անում յեկեղեցիներում, յեկեղեցիքը պարտական էր և պաշտոնական գրագրութունները մասնակի, իսկ Մեսրոպյան գրերից հետո, Հայաստանի յեկեղեցիքում մասնակցում էր տեղում և հայերեն լեզուն, նույնիսկ Սահակ կաթողիկոսն իրավունք և ձեռք բերում պաշտոնավարելու նաև Արևմտյան Հայաստանում:

Բյուզանդիան թույլ տալով Մեսրոպին ու Սահակին ազատ գործելու Արևմտյան Հայաստանում, նպատակ ուներ իրեն յեկեղեցի նաև Արևելյան Հայաստանը, իսկ վերջինները Վրացիացիներ և տարածել քրիստոնեական կրոնը Հայաստանի յեկեղեցիքում, ձգտում էին միասնութուն ստեղծել Հայաստանի յեկեղեցիքում համավանքի միջև, նախագրային ստեղծելով հայկական միասնական պետութունը վերականգնելուն:

Սահակն ու Մեսրոպը չեն բավարարվում միմյանց դպրոցական գործի կազմակերպումով, նրանք կարծի են զգում գրականութան ստեղծմանը, առաջին հերթին կառավարչի թարգմանութանը: Հայերեն գրերի գյուտից դեռ շատ առաջ Հայաստանի յեկեղեցիքում մեծ մշակվել և բավական ճիշտ և հարուստ հայերեն գրաբար լեզուն, վերջին հավանաբար հայերեն բարբառները մեկի կամ յեկեղեցի, ավելի շուտ, Արարատի և Մուշի բարբառների հիման վրա յեկեղեցի, իսկ այդ գրաբար լեզուն, վերջին հանդիսացավ գրական լեզուն, 5-րդ դարում մեծ տարբերութուն չունեց բարբառներից, մասնավորապես Տարսնից, վերջինից ծնունդ էին թե Մեսրոպը և թե Սահակը: Ահա այդ լեզվով և թարգմանվում առաջին անգամ սուրբ գիրքը:

Մեսրոպը դեռ միջագետքում յեկեղեցիքում ժամանակ հոգևորական

հետ ձեռնարկել և Աստվածաշնչի կտորների թարգմանությանը։ Նա Հայաստան վերադառնալուց հետո շարունակեց՝ և իր թարգմանությունը։ Հայերեն առաերով գրված առաջին թարգմանությունը և հայերեն առաջին շրջավոր խոսքը, ըստ Կորյունի, հանդիսացել և Սողոմոնի առակների առաջին գլխի առաջին տողը. «Ճանաչել գլխաւորութիւն և գլխաւոր իմանալ զբանս հանճարոյ...»¹⁾։ Բայց սուրբ գրքի հիմնական թարգմանիչը հանդիսացավ Սահակ կաթողիկոսը։

Նրանք շուտով դգում են, վոր այդպիսի մեծ գործի համար ավելի պատրաստակարություն եր պետք, քան այն, վոր իրենք ունեյին։ Ուստի իրենց ընդունակ աշակերտներին մոտավորապէս 426—427 թվերին ուղարկում են Ասորիք և Հունաստան՝ լիզուներ սովորելու և գիտություններ ուսումնասիրելու համար։ Այդ աշակերտներից հայտնի յեն դառնում պատմության մեջ Յիզնիկ Կողբացին, Հովհան Պաղնացին, Կորյուն, Գևորգ Վանանդեցին, Հովսեփ Վայցձորեցին և ուրիշները։ Նրանք յոթ տարի սովորում են գիտություններ և հաջող ավարտում։ Մոտավորապէս 434 թվին այդ աշակերտները վերադառնում են Հայաստան իրենց հետ բերելով հունարեն Աստվածաշնչի յոթանասնից թարգմանության ընտիր որինակը։ Սահակ Պարթեն աշակերտների ոգնությամբ թարգմանում և սրբադրում և ամբողջ գիրքը և վերջնականապէս համեմատում Մեսրոպի՝ ասորերենից թարգմանության հետ ու խմբագրում, վորով ստացվում և Աստվածաշնչի յերկու թարգմանությունը՝ Մեսրոպի՝ ասորերենից և Սահակի և աշակերտների՝ հունարենից կառարած թարգմանությունները։

Սահակն ու Մեսրոպը և նրանց ավագ աշակերտները պատմության մեջ հայտնի յեն թարգմանիչ անունով, այդ անվան հիմքն անշուշտ նրանց թարգմանչական գործերն են յեղել։ Թարգմանիչները միմիայն Աստվածաշնչի թարգմանությամբ չբավարարվեցին, նրանք թարգմանեցին նաև ուրիշ շատ գրքեր, ստեղծվեց թարգմանիչների մի ամբողջ սերունդ, վորոնք բացի թարգմանությունից, ձեռնարկեցին նաև ինքնուրույն յերկերի հորինմանը։ Կորյունը գրեց իր ուսուցիչ «Մեսրոպի կյանքն ու

¹⁾ Կորյուն, եջ 15։

մահը», Յեզնիկ Կոլբացին գրեց «Եղծ աղանդոց» փիլիսոփայական աշխատությունը: Նշանավոր են Ագաթանգեղոսի և Բյուզանդի «Պատմություն հայոց» գրքերը և այլն: Ավադ աշակերտներին հաջորդեցին կրտսեր աշակերտները և ամբողջ 5-րդ դարում Մեսրոպի ու Սահակի աշակերտներից առաջ յեկավ պատմաբանների մի ամբողջ շարան, վորոնք մեկը մյուսից առավել պատմական յերկեր ավեցին: Այդ աշակերտների մեջ Մովսես Խորենացին, վորպես 5-րդ դարի հեղինակ, իր արժանի տեղը գրավեց:

5. ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՀԸ

Մեսրոպ Մաշտոցը, հայ գրերի հորինողը, տառերի ստեղծումից հետո, 35 յերկար տարի իր կյանքը նվիրեց հայկական դպրոցների բացման, աշակերտների կրթության և գրականության ստեղծման գործին: Նա իր մահկանացուն կնքում և Սասանյան Պարսից թագավոր Հազկերտ յերկրորդի ժամանակ (438—457): Թե վոր թվին և մահացել Մեսրոպը, մինչև այժմ վեճի առարկա յե դարձել և անհրաժեշտ պարզաբանումներ չկան այդ ուղղությամբ: Ուսումնասիրողներից մեծ մասը հակասական կարծիքներ են հայտնում Մեսրոպի մահվան թվականի մասին: Մեսրոպի կենսագիր Կորյունի ասելով իր ուսուցիչը մահացել և Սահակ կաթողիկոսի մահվանից վեց ամիս հետո, հայոց մեհեկան ամսի 13-ին, վոր հավասար և փետրվարի 17-ին, Վաղարշապատ քաղաքում¹⁾:

Կորյունի այս թիվը գրեթե նույնությամբ կրկնում են թե Մովսես Խորենացին և թե Դադար Փարպեցին: Անհրաժեշտ և այժմ պարզել Սահակի մահվան թվականը, այն ժամանակ կարելի յե վորոշել Մեսրոպի մահվան ճիշտ թիվը: Սահակ կաթողիկոսն ըստ Կորյունի մահացել և պարսիկ Վուսթ թագավորի վորդի Հազկերտ թագավորի առաջին տարում²⁾, իսկ ըստ Խորենացու Հազկերտի թագավորության յերկրորդ տարվա սկզբին:

«Այնտեղ հասավ նրա մահը, 51 տարի յեպիսկոպոսապետություն անելուց հետո, սկսած հայոց Խոսրով վերջին թագավորի

¹⁾ Կորյուն. եջ 39—40:

²⁾ Նույն տեղ, եջ 37:

յերը որդ տարուց մինչև պարսիկներ չազկերտ թագավորի
յերկը որդ տարվա սկիզբը...»:

«Ուր հնաո վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբ
ամա հիսուն և մի. սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ խորովայն Հա-
յոց արքայի, մինչև ցաղիւղն ամի երկրորդի չազկերտի եղելոյ
Պարսից թագավորի յկա ամսոյն նախասարգի»¹⁾։ Մ. խորենացու
ասածները հաստատում և նաև Ղազար Փարպեցին²⁾։

Հստ գերմանացի գիտնական Նիոլդեքեյի, պարսից չազ-
կերտ թագավորն իշխել և Ք38 թվի ոգոստոսի 4-ից մինչև 457
թվի հուլիսի 30-ը, Յեթի Սահակի մահը տեղի յի ունեցել հա-
յոց նախասարգ ամսի 30-ին, վորը հաջորդ և սեպտեմբերի
7-ին, հալոմարաբը նրա մահը տեղի յի ունեցել չազկերտի թա-
գավորութեան յերկրորդ տարվա սկզբին, այն և՛ 439 թ. սեպ-
տեմբեր ամսին, ուստի Սահակի մահը տեղի յի ունեցել 439 թ.
սեպտեմբերի 7-ին, հայոց նախասարգ ամսի 30-ին։ Սրա վրա
ավելացնելով վից ամիս, Մեսրոպի մահը տեղի և տեղի ունե-
ցած լինի 440 թ. փետրվարի 17-ին, հայոց մեհեկան ամսի
13-ին։ Այսպիսով 1940 թ. փետրվարի 17-ին արդեն լրացել և
Մեսրոպի մահվան 1500-ամյակը։

* * *

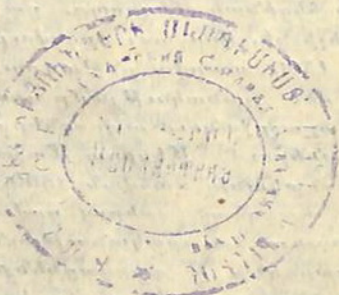
1500 տարի յի տնցել այն որից, յերկ կնքեց իր մահկա-
նացուն հայ գրերի հեղինակ Մեսրոպը. բայց նրա թողած գրե-
քով 15 դարից ավելի յի, վոր հայ ժողովուրդը գրում ու ստեղ-
ծագործում և։ Այդ 1500 տարվա ընթացքում Մեսրոպյան գրե-
քով ստեղծվել և մեծ քանակութեամբ զրականութուն։ Մենք,
Ստալինյան մեծ զարգացումում ապրողներս, վոր գտնվում ենք
յերջանիկ պայմաններում, Մեսրոպ Մաշտոցի, այդ 5-րդ դա-
րում համեմատ գիտնականի մահվան 1500-ամյակը հավերժաց-
նելու համար, նրա ստեղծած գրեքով գրված 1500 տարվա ըն-
թացքում բաղմահալուստ հայ զրականութունից սղալելով, տեղի
և ել ավելի հարստացնելը և զարգացնելը բովանդակութեամբ
խոսեցնացիտնալ և ձևով ազգային սոցիալիստական մեր հարուստ
կուլտուրան ու զրականութունը։

1) Մ. խորենացի, գիրք Գ, գլ. Կէ։

2) Ղ. Փարպեցի, գլ. ԺԸ։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ցերկու խոսք	62
1. Հայաստանի քաղաքական դրուժյունը 4-րդ դարի վերջերին և 5-րդ դարի սկզբներին	3
2. Գլխի նշանակությունը	5
3. Հայոց գրերի ստեղծման նախադրյալները	10
4. Մեսրոպ Մաշտոցը և հայկական գրերի ստեղծումը	12
5. Մեսրոպի մահը	16
	30

20238

Ф. 104.

A $\frac{\pi}{1280}$

А. АРУТЮНЯН

(Кандидат истор. наук)

ИСТОРИЯ СОЗДАНИЯ АРМЯНСКИХ БУКВ

Изд. Педагогич. института, Ереван, 1940 г.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0013442

ЦЕНА

12801